

הסדר הסכיזופרנואיד

עודד גולדברג

הפסיכואנליטיקאית מלאני קליין הגדירה את העמדה הנפשית של התינוק בראשית חייו כעמדה סכיזופרנואידית. בשלב הפרימיטיבי הזה, חוויות של חסך, כאב והרסנות פנימית מושלכות על אובייקט חיצוני – השד הרע. בהמשך מפתח האדם יכולת לשאת רגשות מורכבים כלפי עצמו וכלפי אחרים, אבל במצבי חרדה הוא נסוג שוב לעמדה ראשונית של דמוניזציה כלפי ישות חיצונית. תהליך נפשי זה מתרחש אצל היחיד, אבל גם בחברה. החברה הניאו-ליברלית דוחפת את חבריה לסגת לעמדת הפיצול הסכיזופרנואידית; התוצאה היא הפופוליזם הימני

נובמבר 2025

עשור האחרון, משטרים דמוקרטיים ברחבי העולם נתונים במשבר עמוק. מעמדה של תפיסת העולם הליברלית שנהנתה מהגמוניה במשך כמה עשורים הולך ונשחק, ואת מקומה תופס הפופוליזם, שהפך לזרם פוליטי גלובלי. לתהליכים אלו ניתנו שני הסברים עיקריים.^[1] האחד מתמקד בזהות וגורס כי משבר הדמוקרטיות הליברליות הוא בראש ובראשונה משבר של סיפור משותף, והגל הפופוליסטי הוא תגובה של מיליוני בני אדם המבקשים להשיב לעצמם תחושת זהות, שייכות ומשמעות קולקטיבית שנשללה מהם בעידן הליברלי. ההסבר השני מדגיש היבטים כלכליים וחברתיים הקשורים להעמקת הפערים המעמדיים והכלכליים במחצית השנייה של המאה העשרים, ואת אכזבתם של מעמד הביניים והמעמד הנמוך מיכולתה של הדמוקרטיה הליברלית לשפר את חייהם בפועל.

להבנתי, שני כיווני המחשבה האלה אינם נותנים תשובה מניחה את הדעת לשאלה מה מביא בני אדם להחזיק בתפיסות לאומניות ומדירות, ולא למשל בתפיסת עולם סוציאל-דמוקרטית הדוגלת בחיזוק מדינת הרווחה, או לחלופין בתפיסות לאומיות "רכות", מכילות ודמוקרטיות שמאפשרות למחזיקים בהן ליהנות בעת ובעונה אחת משני העולמות – זהות לאומית וחירויות ליברליות. הם גם אינם מסבירים

את שלל המרכיבים של הגל הפופוליסטי מעבר להיבט הלאומני, כגון פנייה לתיאוריות קונספירציה, הערצה למנהיג, עוצמת השנאה והטינה ליריבים פוליטיים, קיטוב חברתי עמוק, תופעת הפייק ניוז ועוד. משבר זהות אינו יכול להסביר תופעות אלו, וגם ההסבר הכלכלי אינו מספק.

אני מבקש להציג כאן הסבר משלים, הנשען על החשיבה הפסיכואנליטית של הפסיכואנליטיקאית מלאני קליין שפעלה באמצע המאה הקודמת. קליין, יהודייה ממוצא וינאי שהיגרה לאנגליה, פיתחה את משנתה בהמשך לרעיונותיו של זיגמונד פרויד, שעליו היא גם חלקה בנושאים רבים. היא הייתה מהראשונות שהעניקו טיפול פסיכואנליטי לפעוטות ולילדים צעירים, ורבות ממסקנותיה על נפש האדם נגזרו מתוך התנסויותיה הקליניות בעבודה עימם ומתוך התכנים שהם ביטאו במהלך המשחקים שלהם בקליניקה.

הניסיון לשלב תיאוריה פסיכואנליטית בניתוחים חברתיים ביקורתיים אינו חדש וגם אינו חף מקשיים. הפסיכואנליזה חוקרת תהליכים המתרחשים בנפשו של הפרט, וההנחה שתובנותיה תקפות גם לתהליכים חברתיים אינה מובנת מאליה. עם זאת, בשנים האחרונות תיאורטיקנים ביקורתיים פונים דווקא לתיאוריה הפסיכואנליטית של קליין ומטמיעים את רעיונותיה בניתוחיהם החברתיים והפוליטיים.^[2] לשיטתם, כוחה של התיאוריה של קליין הוא בכך שתפיסת האדם שלה משלבת יחד את ההיבט הדחפי ואת הצורך האנושי ביחסים. בעקבות כותבים אלו אני מבקש להציע תיאור וניתוח של הגל האנטי-ליברלי, על היבטיו הנפשיים והרגשיים. על מנת לעשות זאת אציג בקצרה את אחד מרעיונותיה המרכזיים של קליין: העמדות הנפשיות.

עמדות נפשיות

על פי קליין, האדם נושא בתוכו מרגע לידתו ייצוג פנימי של המציאות החיצונית, כלומר של האחר. ייצוג זה מכונה "אובייקט". כל הדרמות שמתחוללות בנפש האדם מתקיימות במערכת היחסים בין העצמי ובין הייצוג של האחר בתוך נפשו, כלומר בין העצמי לאובייקט. בראשית חייו חווה התינוק פעם אחר פעם חוויות של סיפוק ועונג לצד חוויות של חסך וכאב. את מקורן של שתי החוויות הוא מזהה - כבר בשלב מוקדם - באובייקט, כלומר באם שמגולמת בשד. השד הוא מקור המזון, החום והנחמה, אבל גם מקור החסך והכאב כאשר הוא נעדר. בשלב מוקדם זה, כאשר התינוק רעב הוא לא חווה היעדר שד טוב, אלא התקפה של שד רע המסב לו רעב, כאב וחוסר נעימות. כתוצאה מהחוויות החוזרות ונשנות מתבססים בנפשו של התינוק ייצוגים פנימיים שילוו אותו בהמשך חייו: השד הטוב, המזין והמרגיע, והשד הרע, המרעיב, המאכזב והמכאיב.

בעקבות פרויד, קליין טענה כי את היחסים שבין העצמי לאובייקט מניעים שני כוחות בסיסיים: דחף המוות (תנטוס) - שהוא דחף אימננטי המתבטא בתוקפנות, בהרסנות ובשנאה, והשואף לפרק את האורגניזם ליחידות קטנות ככל האפשר ולהביאן למצבן הראשיתי האנאורגני, כלומר למוות; ודחף החיים (ארוס), השואף לאגד את החומר החי ליחידות גדולות ולייצר חיבורים בין בני אדם, ומכאן שהוא מה שעומד בבסיס האהבה והצורך האנושי לדבוק איש ברעהו ולקיים חיים חברתיים. שני הכוחות

פועלים בו-זמנית, וחיי הנפש הם מאבק תמידי ביניהם. האתגר הקיומי של האדם מרגע לידתו הוא לאזן בין השניים ולשמור על נוכחות של האובייקט הטוב בעולם הפנימי, לנוכח החסכים והמכאובים שמזמנת המציאות ולנוכח דחפי המוות הפועלים בנפש.

הפיצול הראשוני

כדי לעמוד באתגר הקיומי שלפניו, התינוק מפתח בראשית חייו את מה שקליין כינתה "עמדה סכיזופרנואידית". זוהי צורת ארגון פרימיטיבית של החוויה, הנשענת על שני מגננונים: השלכה ופיצול. במנגנון ההשלכה, חוויות של חסך או כאב נתפסות כהתקפה מצד אובייקט חיצוני - השד הרע - ומייחסות לו את ההרסנות הפנימית. השלכת התוקפנות וההרסנות על השד הרע מייצרת אצל התינוק חרדה רודפנית, אולם בה בעת היא גם משמרת את הייצוג הפנימי של השד הטוב, שלו מיוחסות כל חוויות הסיפוק וההזנה והוא נחוה כאהוב וכאהב את העצמי באופן טוטלי. במנגנון הפיצול - המנגנון השני המופעל בעמדה זו - חוויות עונג שמקורן באובייקט הטוב וחוויות של כאב שמקורן באובייקט הרע נחוות כמנותקות לחלוטין זו מזו. באמצעות הפיצול התינוק מסוגל לשמור על תחושת אובייקט טוב גם בעיתות מצוקה, וזהו תנאי חיוני לשפיות ולהמשך ההתפתחות. היכולת הנפשית למיין חוויות לכאלה שמענגות ולכאלה שמכאיבות היא הישג עבור התינוק, שכן לפני הפיצול הוא חווה את העולם ואת עצמו ככאוס חסר ארגון. הפיצול מאפשר לתינוק, ואחר כך גם לאדם הבוגר, להגן על עצמו מפני החרדה שמעורר הכאוס הפנימי ומפני הדחפים ההרסניים המציפים את נפשו.

אולם לעמדה נפשית זו יש מחיר. אין בה מקום לרגשות מעורבים או להכרה בתוקפנות ובשנאה שמקורם באדם עצמו, ולכן גם אין בה מקום לתחושת אשמה; הרוע נחוה כולו כמשהו שמצוי מחוץ לאדם. הרגשות הדומיננטיים הם זעם ופחד מצד אחד, ואהבה והערצה טוטלית מצד שני. כדי לשמר את הקיטוב, האדם תופס את הזולת באופן חלקי בלבד ומרחיק מתודעתו היבטים שאינם מתאימים לדימוי של טוב מוחלט או רע מוחלט. גם חוויות העצמי מתארגנות באותו אופן. אחד המאפיינים הבולטים של המצב הזה הוא תפיסה מגלומנית וכול יכולה, המנתקת את האדם מתחושת התלות בזולת ומההכרה בקשרים הדדיים, ומרחיקה אותו מכאב או צער על אובדן ופגיעה.

העמדה הדפרסיבית

ככל שהתינוק גדל, המערך הנפשי הזה נבחן מול המציאות. התינוק מבין בהדרגה שהאובייקט הטוב - זה המזין ומעניק חוויות של עונג - הוא גם זה שהיעדרו גורם לחסך ולכאב. הוא מבין שהשנאה והתוקפנות שהופנו כלפי האובייקט הרע כווננו למעשה כלפי אותו אובייקט טוב ומיטיב. מכאן שהאובייקט איננו טוב מוחלט, אלא טוב מוגבל וחלקי. התינוק חווה לראשונה אשמה וצער על כך שהתקיף את האובייקט הטוב. בשלב זה מתפתחת היכולת להתאבל על אובדן האובייקט המושלם, להכיר במציאות החלקית ובה בעת לשמר חוויות של אובייקט טוב. יכולת זו חיונית לבריאות הנפשית, ועימה מתפתחת ההכרה שגם העצמי אינו מושלם ונושא בתוכו דחפים הרסניים, שנאה ותוקפנות.

זהו הבסיס למה שקליין קראה "העמדה הדפרסיבית". המונח "דפרסיבי" אינו מתייחס לדיכאון במובן המקובל, אלא ליכולת לשאת את הצער על אי-מושלמותם של החיים ולחווה רגשות מעורבים כלפי העצמי וכלפי אחרים. הרגשות המרכזיים בעמדה זו הם אשמה, צער ואהבה. קליין וממשיכה ראו בה הישג התפתחותי ראשון בחשיבותו. היכולת לשאת רגשות מורכבים, להבין את חלקיותם של העצמי והזולת ולעבד תהליכי אבל הם הבסיס ליכולת הבוגרת לשאת אובדן וכאב ולקיים קשרים אנושיים יצירתיים ומוסריים. תחושת האשמה שבאה עם ההכרה הזאת מזינה את הדחף לתקן את מה שנהרס בפנטזיה, והדחף הזה מניע חיים שיש בהם יצירה ומשמעות.

אפשר לומר שעל פי קליין, כאשר מתעוררת באדם חרדה עומדות בפניו שתי אפשרויות: פיצול סכיזופרנואידי או תיקון האובייקט. בפיצול הסכיזופרנואידי, דחפי המוות מורחקים מהאובייקט הטוב לעבר האובייקט הדמוני והשנוא; כך משמר האדם בנפשו את חוויית האובייקט והעצמי הטובים, ולכידותו הנפשית נשמרת על חשבון הכרה מפוכחת במציאות המורכבת. תיקון האובייקט, לעומת זאת, מאמץ את העמדה הדפרסיבית, המכירה בפגמיה של המציאות ובתוקפנות המצויה בכל אחד ואחד מאיתנו. הכרה זו מביאה את האדם לפעולות של תיקון, בפנטזיה או במציאות, שממתנות את החרדות שמוליד דחף המוות.

קליין סברה כי הדחף הזה לתיקון, שהוא גלגול של דחף החיים, הוא הבסיס לכל פעילות תרבותית, מדעית ומוסרית. באמצעותו מחזיר האדם לעצמו את האיזון הנפשי, ממתן חרדות פרנואידיות, ומעניק קדימות לדחף החיים על פני דחף המוות ולטוב על פני הרע. דחף טבעי זה לתיקון האובייקט – או במילים אחרות, לעשיית טוב – הוא הכוח הדומיננטי בעמדה הדפרסיבית, והוא מה שמבטיח בריאות נפשית. חוויית התיקון בעמדה הדפרסיבית היא לעולם חלקית, מתוך הכרה במוגבלות האנושית ובהיעדר תיקון מושלם וטוטלי. בעמדה הסכיזופרנואידית, לעומת זאת, מתקיים אמנם יסוד שקשור לתיקון, אולם זהו תיקון מושלם שיונק את כוחו מפנטזיות גרנדיוזיות ומגלומניות, למשל "הניצחון המוחלט" או "MAGA". הבחירה הלא מודעת באחת העמדות תלויה בעוצמת הדחפים וברמת החרדה במצב נתון.

למרות חשיבותה של העמדה הדפרסיבית לבריאות הנפשית, נפש האדם לעולם אינה מקובעת בעמדה אחת, והיא נעה תמיד בין שתי העמדות הנפשיות הגוזרות את יחסו של האדם לעולם ולעצמו. למעשה, העמדה הדפרסיבית שברירת למדי; במצבים מעוררי חרדה נכנסים לפעולה באופן אוטומטי מנגנוני הפיצול וההשלכה, המשמרים את האובייקט הטוב מפני ההתקפות הפנימיות והחיצוניות, מנתבים את תחושות הזעם, ההרסנות והתוקפנות כלפי מה שנחווה כאובייקט הרע, ומותירים את האובייקט הטוב ואת העצמי חפים מכל אלה. אף שהתנועה בין העמדות הנפשיות אצל כל אדם היא הכרחית ורצויה, בריאות נפשית נגזרת מדומיננטיות מסוימת של העמדה הדפרסיבית במערך הנפשי ומהיכולת לשהות בה.

דמוקרטיה ודפרסיביות

חברה דמוקרטית ליברלית מבוססת על מה שאפשר לכנות הלך רוח דפרסיבי, בכמה מובנים.^[3] חברה דמוקרטית בריאה בנויה על ניהול ענייניה באמצעות שיתופי פעולה בין קבוצות ויחידים. לשם כך נדרשות פשרות, והשותפים להן מבינים כי תפיסת עולמם וחזונם יבואו לידי ביטוי במציאות באופן חלקי בלבד.

בשפה הקלייניאנית, חברה דמוקרטית דורשת מחבריה לוותר על האובייקט הטוב האידיאלי מתוך הכרה מפוכחת במציאות ובמגבלותיה. חזונות משיחיים ואוטופיים שנאחזים בפנטזיית האובייקט המושלם סותרים אפוא את הלך הרוח של החברה הדמוקרטית. למעשה, חברי הקהילה הדמוקרטית נדרשים להכרה בתלות ההדדית הקיימת ביניהם ולעבודת אבל תמידית על אובדן האובייקט האידיאלי.

כמו התינוק הקלייניאני, המכיר בכך שהוא תלוי באובייקט שאותו תקף בזעמו ועל כן הוא פועל לתיקונו, כך האזרח בחברה דמוקרטית מכיר בכך שהוא תלוי ביריבים שהוא שונא, משום שהם בני אותה קהילה וגורלם כרוך זה בזה. התנהלותה של חברה דמוקרטית דורשת למתן מנגנונים נפשיים המפצלים בין האובייקט הטוב לאובייקט הרע, שכן פיצולים כאלה אינם מאפשרים פשרות ושיתופי פעולה. נוסף על כך, מדינה דמוקרטית מושתתת על חילופי שלטון – הכוח השלטוני עובר מעת לעת בין יריבים פוליטיים וקבוצות בעלות אינטרסים שונים ותפיסות עולם מנוגדות. כאשר תופסים את היריבים הפוליטיים כאובייקטים רעים באופן מוחלט, אי-אפשר לקיים הליכים דמוקרטיים, או לכל הפחות מתעוררות חרדות רודפניות קשות בכל פעם שהשלטון עובר מצד לצד.

יש להדגיש כי חברה דמוקרטית אינה מתכחשת לקיומה של שנאה ולקיומם האינהרנטי של דחפים תוקפניים והרסניים. דווקא מתוך ההכרה בדחפים האנושיים האימננטיים האלה, שקליין הדגישה את הימצאותם, היא מייצרת מערך של איזונים ובלמים ומבזרת את הכוח בין רשויות השלטון. היא מכירה גם בניגודי אינטרסים ובקיומם של השקפות עולם וכוחות חברתיים הנאבקים זה בזה. במאבקים אלו שולטים לעיתים דחף מוות, תוקפנות והרסנות. קליין כותבת כי "לשנא אנשים ודברים הנראים לנו ראויים לשנאה, בין אם אלו אנשים או עקרונות פוליטיים, אמנותיים, תרבותיים או מוסריים שאיננו מסכימים איתם [...] עשוי להיות מועיל למדי אם אינו קיצוני".^[4] חברה דמוקרטית מייצרת עבור חברה מרחבים של דיאלוג ושל חוויות תיקון משותפות שממתנים דחפים אלו, מונעים התפתחות של הגנות מאניות, פיצולים והשלכות ואמורים לשמר חוויית עצמי וזולת טובים, שהם כאמור תנאי הכרחי לבריאות נפשית. החברה הדמוקרטית אף מטפחת את חופש הביטוי על מנת שהדחפים ההרסניים יבוטאו באופן סימבולי ולא ממשי, וכך היא מצמצמת שימוש בדרכים אלימות כדי לפתור סוגיות שנויות במחלוקת.

השמירה על זכויות אדם – מרכיב מרכזי בדמוקרטיות ליברליות – דורשת גם היא הלך רוח דפרסיבי שבו הזולת נתפס באופן שלם, על כלל היבטיו, ולא באופן חלקי. הפרות של זכויות אדם נעשות לרוב מתוך ראייה של בני אדם באופן חלקי על פי מעשיהם, התבטאויותיהם או שיוכם האתני, וניתוב רגשות שנאה ותיעוב כלפיהם. לדוגמה, פגיעה בזכויות אסירים נעשית לגיטימית מתוך ראייתם כפושעים בלבד והתכחשות להיבטים אחרים ואנושיים בהווייתם, כלומר מתוך ראייתם כאובייקטים חלקיים. שמירה על זכויותיהם וכבודם כבני אדם תלויה ביכולת לראותם כבני אדם שלמים ומורכבים ולהצליח לחוש כלפיהם רגשות מעורבים, ולא רק שנאה וזעם.

ההכרה בכך שהתלות והפגיעות של העצמי הן מאפיין אנושי אוניברסלי – הכרה שהיא ביסוד העמדה הדפרסיבית – נדרשת גם על מנת שהרוב בעל הכוח יכבד את המיעוט ויכיר בצרכיו. הכרה בזכויות המיעוט וכיבודן מבוססת על ההבנה שמי שמחזיק כעת בכוח אינו חסין, וכי הוא עשוי להפוך בעצמו למיעוט

שיהיה נתון לחסדי הרוב. הכרה זו בפגיעות כמרכיב של האנושיות היא העמדה הנפשית שמאפשרת שימוש מוגבל ומאוזן בכוח השלטון. תחושה גרנדיוזית ואומניפוטנטית שאינה מכירה בפגיעות ובתלות של הרוב מחלישה את היכולת לכבד את זכויות המיעוט ולגלות כלפיו אמפתיה.

מובן שכמו הפרט, גם החברה אינה מתנהלת אך ורק מתוך הלך רוח דפרסיבי; חברה היא רשת עצומה של פרטים, קבוצות ומוסדות המקיימים ביניהם סבך קשרים מורכבים שאינו אחיד או קוהרנטי. למרות זאת, אני טוען כי כדי לקיים חברה דמוקרטית, מן ההכרח שלהלך הרוח הדפרסיבי תהיה נוכחות דומיננטית בשדות השונים של החיים החברתיים. לפי תפיסה זו, דמוקרטיה אינה רק עקרונות משפטיים ופוליטיים, אלא גם עמדה נפשית קולקטיבית.

פופוליזם וסכיזופרנואידיות

ברוח אבחנותיה של קליין, כנגד הלך הרוח הדפרסיבי הדמוקרטי אפשר לאפיין את הגל הפופוליסטי האנטי-דמוקרטי כהלך רוח סכיזופרנואידי. הפופוליזם, כידוע, אינו עמדה פוליטית מובהקת, אלא סגנון פוליטי ושלל רעיונות ופרקטיקות המאומצים על ידי תנועות פוליטיות מימין ומשמאל כאחד. סגנון זה מבוסס כולו על המנגנון הנפשי של הפיצול, או במילותיהם של קאס מודה וכריסטובל קלָטווסר, זוהי "אידיאולוגיה רזה שלפיה החברה מפוצלת ביסודה לשני מחנות הומוגניים ואנטגוניסטיים - 'העם' מחד גיסא ו'האליטה המושחתת' מאידך גיסא - ואשר טוענת שהפוליטיקה צריכה לשקף את 'הרצון הכללי של העם'".^[5]

המשותף לתנועות אלו הוא המסמן העיקרי בשיח שהן מציעות: "העם", שאותו הן מתיימרות לייצג. אפשר לומר שהעם הוא האובייקט הטוב האידיאלי שמציבות התנועות הפופוליסטיות במרכז הפנטזיה הפוליטית שלהן. העם נתפס כישות הומוגנית אורגנית בעלת אינטרסים אחידים ומובהקים. אינטרסים אלו מיוצגים על ידי המנהיג, שנהנה מהאדרת דמותו. לצד האובייקט הטוב, המושך אליו את רגשות האהבה וההערצה, מכונן הפופוליזם גם אובייקט רע משני סוגים: האחד הוא מי שאינו חלק מה"דמוס", מהעם האורגני - מיעוטים, להטב"קים, מהגרים וכדומה - והאחר הוא האליטות ובעיקר האקדמיה, הפקידות המקצועית, העיתונות, אנשי התרבות ובעלי ההון. בראיית העולם הפופוליסטית, האליטות הן קבוצה מתוך העם שחוברת לקבוצות המיעוט ופועלת נגדו מבפנים; היא פועלת נגד האינטרסים של העם, שהם כאמור הומוגניים ואחידים, ולכן היא פועלת נגד הדמוקרטיה. לאובייקט הרע מן הסוג הזה, המהווה חלק קטן מתוך העם, מיוחס כוח דמוני בלתי מוגבל אך גם בלתי נראה, המאיים על שלמות האובייקט הטוב ועל לכידותו.

בתפיסה הפופוליסטית, העם אינו אוסף אזרחים חופשיים, בעלי זכויות ובעלי זיקה זה לזה, הפועלים יחד להשיג מטרות משותפות. תחת זאת, העם נתפס כיחידה אורגנית מאוחדת, אחידה ובלתי ניתנת לפירוק. עוצמתה של הפנטזיה על אחדות העם מעידה על עוצמת החרדה שהפנטזיה הזאת נועדה להגן מפניה - החרדה מפני פירוק.

ייחוס כוחות-על לאובייקט הרע, קרי לאליטות, גורר אחריו חשיבה פרנואידי, וזו מניבה בתורה תיאוריות קונספירציה, שהן חלק בלתי נפרד מתרבות פוליטית פופוליסטית. הלך הרוח הסכיזופרנואידי אינו מאפשר להתאבל על פגמיה של המציאות, אלא חווה אותם כהתקפה מכוונת של אובייקט רע המגולם באליטות ושיש להילחם בו. כמו לסכיזופרנואיד, גם לפופוליסט יש עניין מועט בַאמת. המציאות מאבדת מחשיבותה לטובת חוויית מציאות אלטרנטיבית שנועדה למנוע את ערעור המבנה ההגנתי הסכיזופרנואידי, וכך יכול להתפתח המושג "עובדות אלטרנטיביות". כך נפגשים בפופוליזם שני המנגנונים הנפשיים הסכיזופרנואידיים: הפיצול, וההשלכה שגוררת אחריה פרנויה.

אם נקבל את התיאור הזה, נשאלת השאלה מהם הגורמים שמביאים חברות דמוקרטיות לסגת מעמדה דפרסיבית דומיננטית ולאפשר השתלטות הולכת וגוברת של הלך רוח סכיזופרנואידי. מכיוון שקליין גורסת, כאמור, כי נסיגה לעמדה סכיזופרנואידית מטרתה להגן על הנפש מפני התפרקות וקריסה במצבי חרדה ומפני עלייתם של דחף המוות ונגזרותיו, יש לשאול: מהו אותו איום שמולו מופעלים המנגנונים הפופוליסטיים הסכיזופרנואידיים?

הסדר הניאו-ליברלי

התשובה טמונה במידה רבה בסדר החברתי הניאו-ליברלי, שהפך מאז שנות השבעים לסדר החברתי ההגמוני במערב. סדר חברתי זה, שההיגיון המארגן את מערכות היחסים בו הוא הגיון השוק, מעורר מצוקה נפשית וחרדה המאלצות להפעיל מנגנוני הגנה מסיביים שמכוננים מערך נפשי ותפיסת עולם סכיזופרנואידיים. הקשר בין ניאו-ליברליזם לפופוליזם נדון רבות, בעיקר בהקשר החברתי-כלכלי: העמקת הפערים החברתיים-כלכליים ושחיקתו של מעמד הביניים. אך מעבר להיבט הכלכלי, לחיים בחברה ניאו-ליברלית יש גם השלכות פסיכולוגיות עמוקות שעליהן ארצה להתעכב כאן, וברוח התיאוריה של קליין אציג את הפופוליזם כפתרון סכיזופרנואידי להשלכות אלו.

העיקרון המנחה של הסדר הניאו-ליברלי הוא לצמצם ככל האפשר את מעורבותה של המדינה בכלכלה, מתוך אמונה מוחלטת בכוחו של השוק לווסת את עצמו לטובת כלל השחקנים הנוטלים בו חלק. לפי גישה זו, מנגנוני ההיצע, הביקוש והתחרות הם הערובה היחידה לשגשוג. מעבר להיבט התועלתני, לתפיסת העולם הניאו-ליברלית יש גם היבט מוסרי: היא מקדשת את זכויות הפרט וחירויותיו – ובפרט את זכות הקניין, שנתפסת כזכות טבעית – וקובעת כי אל לה למדינה לפגוע בהן. אולם השפעות הניאו-ליברליזם חורגות מהתחום הכלכלי, והן עמוקות הרבה יותר; מאז שנות השבעים השקפת העולם הניאו-ליברלית זכתה למעמד הגמוני, והשפה הניאו-ליברלית, שקודמה על ידי פוליטיקאים מהימין ומהשמאל גם יחד, הפכה לשפה הבלעדית שבאמצעותה אפשר לשוחח על נושאי כלכלה, חברה ומדינה.

העידן הניאו-ליברלי כונן אתוס שעיצב סובייקט מערבי חדש. מרגרט תאצ'ר, דמות מופת ניאו-ליברלית, ניסחה זאת כך: "הכלכלה היא רק שיטה. המטרה היא לעצב את הנשמה". ההיגיון הכלכלי הפך להיגיון המסדר של החיים החברתיים, על כל היבטיהם. במסגרת הרציונליות החדשה, הוא הפך לצורת ההנמקה היחידה כמעט שיכולה להצדיק את פעולותיהם של הריבון ושל הסובייקט. כך הופיע לראשונה הטיפוס האנושי שמישל פוקו כינה כבר בשנות השבעים "הומו אקונומיקוס" (Homo economicus). אמנם,

מסביר פוקו, ההומו אקונומיקוס אינו חדש, וימיו כימי הקפיטליזם; אולם כעת אנו חוזים בגרסה חדשה של הסובייקט הזה. בניגוד להומו אקונומיקוס הקלאסי, שהוא סוחר שמנהל יחסי תן וקח עם סביבתו, ההומו אקונומיקוס החדש הוא בראש ובראשונה יזם שמקדם את הפרויקט היזמי שלו, שאינו אלא הוא עצמו.^[6]

החיים החברתיים, על כל היבטיהם, הפכו תחת הסדר הניאו-ליברלי לזירת תחרות בין יחידים על משאבים וכוח. המדינה לא רק ביקשה למשוך את ידה מניהול הכלכלה והחברה ונתנה לשחקנים בשוק להתנהל באופן עצמאי; היא גם פעלה באופן אקטיבי כדי לעודד תחרות. אם בליברליזם הקלאסי יחסים בין בני אדם הוגדרו כיחסי חליפין שמאופיינים מטבעם בתלות הדדית, הנה כעת הם מוגדרים בראש ובראשונה כיחסי תחרות שבהם מוכחשת התלות. תחרות חופשית אמנם הייתה אחד מעקרונות היסוד של הקפיטליזם מאז היווסדו, אולם עד לעידן הניאו-ליברלי הוחלו עקרונות השוק על תחומים מסוימים בלבד של החיים החברתיים, ואילו תחומים אחרים היו כפופים גם לעקרונות מוסריים, דתיים ואידאולוגיים. כעת, לעומת זאת, הגיון השוק – המבוסס על תחרות – מוחל על יותר ויותר תחומי חיים אישיים וחברתיים.

חרדה ותיקון בסדר הניאו-ליברלי

אם כן, במונחיה של קליין אפשר לומר שחברה ניאו-ליברלית – שמבוססת על פירוקה ליחידים אוטונומיים, על הכחשת הזיקה ביניהם ועל המאמץ לבטל ולהכחיש כל ביטוי של תלות וערבות הדדיים – פועלת במידה רבה מתוך דחף מוות מפרק. הדחף לפירוק החברה לפרטים חסרי זיקה אינו רק איום חיצוני המתבטא בהתפרקותה של מדינת הרווחה. הוא גם נחוה על ידי כל אחד מהאזרחים כאיום תוך-נפשי, שכן החברה, הקהילה והקבוצה מתקיימות כאובייקט פנימי משמעותי בנפשו של הפרט והן חלק מעצמיותו. האיום המתמיד על החברתי הוא איום על מרכיב מרכזי בעצמי, בזהותו ובליכדותו. גירוי מוגבר זה של דחף המוות המפרק מעורר חרדות קשות, והנפש האישית והקולקטיבית נדרשת לשלל אמצעים כדי להתמודד ולנסות למתן את החרדה הזאת.

התפיסה הניאו-ליברלית שלפיה תשתית היחסים האנושיים היא תחרות בכל מישורי החיים גם היא מגרה ומפעילה בעיקר את דחף המוות, שכן משמעותה של התחרות היא קודם כול ניצחון על היריב המתחרה. החברה הניאו-ליברלית היא אפוא חברה שדחף המוות, במובנו הפרוידיאני, הוא הדחף הדומיננטי המניע את הסוכנים הפועלים בה.

סוג נוסף של חרדות שהסדר הניאו-ליברלי מעורר הוא חרדות מפני נטישה. ב-1937, כמה שנים לפני כינונה של מדינת הרווחה באנגליה שלאחר המלחמה, כתבה קליין במאמר קלאסי: "עזרה חומרית או נפשית הניתנת לאנשים עניים או מובטלים בנוסף לערכה הממשי נתפסת באופן לא מודע כהוכחה לקיומם של הורים טובים".^[7] קליין אינה מתכוונת להורים קונקרטיים של אדם זה או אחר, אלא לייצוג פנימי של דמויות הוריות מיטיבות שהאדם זקוק להן במשך כל חייו. הפנמת קיומם של "הורים טובים" מהווה מעין כוח נגדי הפועל בתוך הפרט כנגד דחפי מוות מפרקים. במדינה הניאו-ליברלית, הוכחה כזאת לקיומם של הורים טובים – שתרגיע את החרדות הקיומיות – אינה בנמצא כמובן. ההפך הוא

הנכון: בשנים האחרונות צמח במערב מעמד חדש שסוציולוגים מכנים אותו "פרקריאט" (precariat), ובעברית - "המעמד הפגיע". זהו מעמד חברתי רחב מאוד המאופיין בחוסר ביטחון תעסוקתי כרוני, עתיד כלכלי לוט בערפל, וידיעה שהמדינה לא תסייע לו בעת צרה.

לפיכך, בה בשעה שהסדר הניאו-ליברלי מפעיל ומגרה דחפי מוות הרסניים, הוא גם חוסם את האפשרות לחוות חוויות משמעותיות של תיקון דפרסיבי של האובייקט. הסדר החברתי הזה מצמצם מאוד את המרחבים שבהם ייתכן תיקון שיחזיר לנפש חוויית עצמי וחוויית אובייקט טובים ומרגיעים. פעולות של תיקון, כמו למשל פעילות בתחום החינוך, הרווחה או התרבות - שמבטאות את דחף החיים ואת הנטייה הטבעית לתיקון ולעשיית טוב - מופרטות, ובני אדם וארגונים מתומרנים להתחרות זה בזה גם במרחבים האלה; בתוך כך נספגים גם המרחבים הללו בדחף מוות, בהיותם כפופים לחוקי התחרות. כך מתכוננת חברה שמצד אחד מגרה כל הזמן קנאה, חמדנות ותחרות, כלומר מעוררת דחפים תוקפניים במציאות ובפנטזיה, ומצד שני מותירה מעט מקום לפעולות של תיקון שעשויות להוות משקל נגד לדחפים האלה.

על החוויות הרגשיות השליליות המלוות את חיינו תחת המבנה הניאו-ליברלי אפשר לומר את אותם דברים שכתב פרויד על רגש האשמה בתרבות: הן נותרות בלתי מודעות בחלקן הגדול, או מופיעות כאי-נחת. חוסר הנחת מתבטא כיום, למשל, בעלייה דרמטית בצריכת קנביס ותרופות אנטי-דיכאוניות ואנטי-חרדתיות. מובן שמצב נפשי חברתי זה אינו המצע אידיאלי להתפתחות הלך רוח דפרסיבי, הדרוש כל כך כדי לבסס חברה ותרבות דמוקרטיות; להפך, זהו מצע להתארגנות נפשית חברתית סכיזופרנואידית, במושגיה של קליין. התפיסה הניאו-ליברלית והשלכותיה פועלות נגד האפשרות של עיבוד חרדות דפרסיביות ופעולות תיקון מציאותיות או פנטזמטיות, ולכן הן פועלות נגד הדמוקרטיה, שתלויה ביכולת לשמר הלך רוח דפרסיבי. במצב כזה, העמדה הנפשית החברתית הסכיזופרנואידית הפופוליסטית היא פתרון פסיכולוגי סביר כדי למנוע חוויית פירוק וקריסה נפשית.

הערות שוליים

[1][†] ראו למשל תומר פרסיקו, **ליברליזם: שורשיו, עקרונותיו, משבריו**, מודיעין: כנרת זמורה דביר, 2024.

[2][†] ראו למשל: Amy Allen, Critique on the Couch: Why Critical Theory Needs Psychoanalysis? New York: Columbia University Press, 2020.

[3][†] כמובן, אין פירוש הדבר שחברות דמוקרטיות במהלך ההיסטוריה פעלו תמיד מתוך הלך הרוח הזה; זהו תיאור אידיאלי ולא היסטורי. אפשר לטעון גם שההתאמה בין מה שקליין ראתה בו בריאות נפשית ובין תפיסת העולם הדמוקרטית נובעת מכך שקליין פעלה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה והייתה מושפעת מהלכי הרוח ששררו בתקופה זו באנגליה. ראו Michal Shapira, The War Inside: Psychoanalysis, Total War, and the Making of the Democratic Self in Postwar Britain, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

[4][†] מלאני קליין, **כתבים נבחרים** (בתרגום אורה זילברשטיין), תל אביב: תולעת ספרים, 2002, עמ' 59.

Cas Mudde and Cristobal Rovira Kaltwasser, Populism: A Very Short Introduction, Oxford: Oxford University Press, 2017, p. 19 [↑] [5]

Michel Foucault, The Birth of Biopolitics (trans. Graham Burchell), London: Palgrave Macmillan, 2008 [↑] [6]

[↑] [7] קליין (לעיל הערה 4), עמ' 87.

ד"ר עודד גולדברג הוא עובד סוציאלי ופסיכותרפיסט, עמית במכון תל אביב לפסיכואנליזה בת זמננו. ספרו מפרויד עד איין ראנד: פרקים בתולדות רגש האשמה בעידן הקפיטליסטי (2020) יצא לאור בהוצאת רסלינג.
